

ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
5

I

ՀՈՒԾԱՐՁԱՆՆԵՐ
ԵՒ ԳՏԱԾՈՆՆԵՐ

ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔԱՅԱՆ ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԲՐՈՆԶ-ԵՐԿԱԹԵԴԱՐՅԱՆ ԿԵՌԵՐԸ

Սույն հոդվածում քննության են առնվել կուր-արաքայան միջագետքի միջին, ուշ բրոնզեդարյան ու երկաթեդարյան հուշարձաններից հայտնաբերված բրոնզե կեռերը: Կեռ պարունակող դամբանների և քննվող առարկաների ձևաբանական վերլուծության մեթոդով կատարվել է կեռերի տիպաբանություն, ժամանակագրական և գործառնության դասակարգում, ըստ որի՝ առանձնացվել է հինգ տիպ: Առաջարկվող տիպաբանությամբ հնարավոր է ուրվագծել կեռերի ժամանակագրական, կառուցվածքային և գործառնության հատկանիշների ձևափոխությունը: Քննվող տարածաշրջանում կեռերը հանդիպում են դամբանային համալիրներում կամ «սրբավայրերում»: Ընդ որում, առաջին պարագայում տարբերակվում է կեռերի՝ ծիսական առարկա (թաղման արարողության ժամանակ կաթսայից զոհաբերության մսի դուրս բերում) և իշխանության խորհրդանշան լինելը (առկա են ցլագլուխ, զարդարուն իրանով կեռեր):

Հիմնաբաներ՝ Կուր-արաքայան միջագետք, բրոնզի և երկաթի դարեր, առանձնաշնորհյալություն, թաղման ծես, կեռ, կաթսա, ցլի զոհաբերության ծես, իշխանության խորհրդանիշ:

Ներածություն

Կուր-արաքայան միջագետքի բրոնզ-երկաթեդարյան հուշարձաններում փաստագրվել են կեռեր, որոնց հետազոտությամբ ուրվագծվում են տարածաշրջանում այդ առարկաների ժամանակագրության, տարածվածության, տիպերի, գործառնության առնչվող հարցերը:

Հայաստանից հայտնաբերված կեռերը քննության են ենթարկել Ե. Բայբուրդյանը, Տ. Խաչատրյանը¹, Ա. Գնունին², Ս. Դևեջյանը³, Լ. Պետրոսյանը⁴: Կեռերն առավել հանգամանակից քննել է Ս. Եսայանը⁵, որն ըստ ձևի դրանք բաժանել է երեք տիպի: 1-ին տիպը ներառում է 14–22 սմ երկարությամբ կեռերը, որոնք ստորաբաժանվել են երկու տարբերակի: 1ա տարբերակում միջինբրոնզեդարյան կեռեր են, որոնք գտնվել են կաթսաների համատեքստում և ունեն փայտե բռնակն ամրացնելու համար խողովակաձև կոթառ: Սրանց վերնամասը սրածայր է և կիսակլոր⁶: 1բ տարբերակի կեռերը նման են առաջին տարբե-

¹ Хачатрян 1959.

² Гнунин 2003, 78.

³ Դևեջյան 2006; 2022:

⁴ Պետրոսյան 2018:

⁵ Եսայան 1987:

⁶ Եսայան 1987, 63:

րակին, սակայն ունեն սուր ծայրի ավելի թույլ ճկվածություն և մանգաղաձև են (Լճաշեն, Թաքիա)⁷: Ըստ Ս. Եսայանի՝ երկրորդ տիպի կեռը հատույթում կլոր, 63–65 սմ երկարությամբ, երկու ծայրերը հակադիր ծոված ձող է (Լճաշենի №8 դամբանաբլուր, ՀՊԹ 2009/384): Առանձնացվում է նաև երրորդ տիպը, որն ունի երկար կոթ, որին հազգվել է փայտե բռնակ: Վերջինիս վերնամասը նախազազարդված է (Տոլորս)⁸:

Կեռ պարունակող դամբանների ձևաբանական վերլուծության, նորահայտ տվյալների և մեր դիտարկումների հիման վրա սույն հոդվածով առաջարկվում է ձևի, գործառույթի և ժամանակագրական հատկանիշների վրա հիմնված դասակարգման նոր համակարգ, ինչպես նաև նախանշվում են վերջիններիս գործառույթային ոլորտները:

Ուսումնասիրության աշխարհագրական, ժամանակագրական սահմանները և աղբյուրագիտությունը

Սույն հոդվածում քննության են ենթարկվել միայն Կուր և Արաքս գետերի միջակայքի միջին և ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների կեռերը: Հայաստանում կեռերի վաղագույն օրինակները հայտնի են ԹՎ շրջափուլի հուշարձաններում, իսկ ամենաուշ օրինակները վերաբերում են երկաթի դարին (մ.թ.ա. 13–7-րդ դդ.): Կեռերի հետազոտությունը կատարվել է ըստ հրատարակված նյութերի և Հայաստանի թանգարանների հնագիտական զետեղարաններում պահվող առարկաների ուսումնասիրության [նկ. 1, էջ 236]:

Կեռերի դասակարգումը

Կուր-արաքսյան միջագետքի բրոնզ-երկաթեդարյան կեռերը բաժանվում են երեք ժամանակագրական փուլերի՝ միջին և ուշ բրոնզի դար և երկաթի դար: Սակայն ժամանակագրական պատկանելությունը դասակարգող հիմնական հատկանիշը չէ: Դասակարգման և տիպաբանության հիմքում ընկած են իրերի կառուցվածքային առանձնահատկությունները և գործառույթային հավանական ոլորտները:

Հետազոտվող ընտրությամբ կեռերն ըստ ճանկերի քանակի բաժանվում են երկու խմբի՝ միաճանկ (1) և երկճանկ (2): Միաճանկ կեռերի մեջ տարբերակվում են ինչպես սրածայր կոթառով, այնպես էլ խողովակակոթառ տարբերակները:

Ըստ այդմ, ելնելով կեռերի ժամանակագրական, կառուցվածքային և գործառույթային հատկանիշներից, վերջիններս դասակարգվում են՝

Տիպ 1: Միաճանկ, խողովակակոթառ, 10–22 սմ երկարության կեռեր: Ըստ ժամանակագրական և կառուցվածքային հատկանիշների առանձնացվում է երեք տարբերակ:

1-Ա: Միջինբրոնզեդարյան (ԹՎ շրջափուլ)⁹ օրինակներն են և հայտնի

⁷ Եսայան 1987, 64:

⁸ Եսայան 1987, 65:

⁹ Խողովակաձև լայնացող կոթառով միջինբրոնզեդարյան կեռի համար հմնտ. նաև Гамбашидзе и др. 2010, 561, табл. LI:836.

են կաթսաների հետ մեկտեղ (օրինակ՝ Վանաձորի «Թագավորական»¹⁰ [նկ. 2/1], Լոռի բերդի №6, 79¹¹ [նկ. 2/2–4], Քարաշամբի №750¹² դամբաններից [նկ. 2/5]:

1-Բ: Ուշբրոնզեդարյան կեռերն են, որոնք հայտնի են Լճաշենի №2¹³ [նկ. 2/6], №3 (ՀՊԹ 2009/68) [նկ. 2/7], №8 (2049/140) [նկ. 5], Ի-78 (ՀԱԱԳԹ 2138/69ա-գ) [նկ. 6]¹⁴, Լոռի բերդի №№25, 46¹⁵ [նկ. 2/8–9] և Ցիտեղգորների (Վրաստան) №1¹⁶ ՈԻԲ դարի դամբանաբլուրներից:

Ուշբրոնզեդարյան նյութերում ամենավաղը Լճաշենի №3 Մեծ դամբանաբլրի օրինակն է, որի ուղղաձիգ, խողովակաձև լայնացող կոթառն ունի 1 սմ տրամագիծ (երկ.՝ 13 սմ) [նկ. 4]: Կոթառի մեջ պահպանվել են փայտի և գամի հետքեր: Այս կեռն իրանի ձգվածությամբ հիշեցնում է միջինբրոնզեդարյան կեռերը:

Լճաշենի №2 Մեծ դամբանաբլրի կեռի հայտնաբերման հանգամանքները մնում են անորոշ: Այն 14 սմ երկարությամբ, սնամեջ, խողովակաձև, 2 սմ տրամագծով կոթառավոր կեռ է, որն ունի կոցաձև կեռամաս¹⁷ [նկ. 7]¹⁸: Լճաշենի ուշ բրոնզի դարի կեռերի այս խմբի մեջ չափերով առանձնանում է №8 Մեծ դամբանաբլրի օրինակը: Այն 24 սմ երկարության, 2 սմ տրամագծով խողովակակոթառ առարկա է, որի բուն կեռամասը չի պահպանվել: Կոթառի մեջ պահպանվել է փայտե կոթն ամրացնելու գամը [նկ. 5]: Լճաշենում 1978 թ. Ի-78 դիպվածային բացված եռաշերտ դամբանի ՈԻԲ դարի շերտից գտնված 7 սմ երկարությամբ կեռի խողովակաձև լայնացող կոթառի մեջ տեսանելի է փայտի կոթի մնացորդ [նկ. 6, էջ 239]:

Լոռի-բերդի №№25, 46 դամբանների այս խմբի կեռերն աչքի են ընկնում գեղարվեստական ձևավորմամբ: Առաջինը սրածայր կեռով, պարանաձև ոլորված իրանով է, որի խողովակաձև կոթառին առկա են փայտե կոթն ամրացնելու համար նախատեսված գամի անցքեր¹⁹: Լոռի բերդի №46 դամբանից գտնվել է հիմքում քառակող, եռանկյունաձև հանվածքներով, զարդարուն կոթառով սրածայր մի կեռ²⁰ [նկ. 2/8–9]:

¹⁰ Դեկտյան 2006, 251, նկ. 140/5:

¹¹ Դեկտյան 2006, 20, 67, նկ. 72/6, 99/2–3:

¹² Melikyan 2015, 9, աղ. 14/2.

¹³ Պետրոսյան 2018, աղ. 141/2:

¹⁴ Հ.Իսրայելյանի պեղումներ: Խառնաշփոթից խուսափելու համար գործածվում է Ի-78 ծածկագիրը, որտեղ Ի՝ Իսրայելյան, 78՝ պեղման թվականը:

¹⁵ Դեկտյան 2022, աղ. 51/7, 95/5:

¹⁶ Abramishvili R., Abramishvili M. 2008, 352:

¹⁷ Պետրոսյան 2018, աղ. 141:

¹⁸ Կեռի և կաթսաների հարաբերակցությունը խցում անհայտ է: Հիշատակելի է, որ №2 դամբանաբլրում դրված չորս սայլերից յուրաքանչյուրի մոտ կար պղնձե մեկական կաթսա: Կաթսաներից մեկի մեջ գտնվել է երկու կացին [Մնացականյան 1957, 42; Мнацаканян 1957, 146–153]: Հավանաբար այս կեռը նույնպես գտնվել է այդ կաթսաներից որևէ մեկի համատեքստում:

¹⁹ Դեկտյան 2022, 80, աղ. 51/7:

²⁰ Դեկտյան 2022, 80, աղ. 95/5:

Ցիտելգորեբիի №1 դամբանաբլուրում բրոնզե երկու կետերից առաջինը կտրող ինչ-որ գործիքի հետ դրված էր կաթսայատիպ անոթի մեջ, իսկ երկրորդը խցի հյուսիսարևմտյան անկյունում էր՝ կաթսայի շուրթից կախված: Կաթսայի մեջ առկա էր ևս մեկ կտրող գործիք²¹: Ցիտելգորեբիի կետն ունի լայնացող խողովակաձև կոթառ, որի վրա նկատելի են գամի անցքեր:

1-Գ: Երկաթեղարյան կետերն են, որոնք հայտնի են Պարադիզֆեստունիզից և Գոգդաշայից: Պարադիզֆեստունիզի №112 դամբանի հարավարևելյան անկյունում դրված չորս բռնակներով բրոնզե կաթսայի մեջ գտնվել են անդրկովկասյան տիպի սակր, ոսկե ուլունք, կեռ, երկժանի, դաշույն, սանձ, գոտի և այլ իրեր²²: Կեռը (երկ.՝ 19 սմ) ունի փոքր բացվածքով սնամեջ խողովակավոր լայնացող կոթառ²³ [նկ. 2/10]: Գոգդաշայի №3 դամբանի արևմտյան կողմում, բրոնզե քառականթ կաթսայի մեջ հայտնաբերվել են սակր և բրոնզե կեռ (երկ. 11,3 սմ): Լայնացող խողովակաձև կտրվածքում շրջանաձև կոթառը սնամեջ է, իսկ կեռի հատվածում՝ քառակող²⁴ [աղ. 1/11]: Տարածաշրջանում սրանք խողովակաձև կոթառով կետերի մեզ հայտնի ամենաուշ օրինակներն են:

1-Դ: Սրանք Շիլդայի (Վրաստան) «սրբավայրից» (մ.թ.ա. 14–13-րդ դդ.) հայտնաբերված սնամեջ կոթառով բրոնզե թիթեղն իրար առաջ ծալելու միջոցով ստացված երեք փոքրադիր կետեր են²⁵ [նկ. 2/12a-c]:

Տիպ 2: Կոթավոր կետեր են և ներկայացված են երկու տարբերակով:

2-Ա: Վաղագույնը Քարաշամբի ՄԲ-ի դարի ԹՎ փուլի №633 դամբանաբլրի (մ.թ.ա. 20–19-րդ դդ.) կետն է²⁶: Այն ունի տափակեցված սուր կոթ, որի իրանը հատույթում կլոր է, իսկ կեռը՝ քառակող [նկ. 3/1, էջ 238]:

2-Բ: Ցլագլուխ վերնամասով, կոթավոր կետեր: Այսպիսիք հայտնի են Ավրանդից, Տոլորսից, Սիրխուլենդից:

Ավրանդյում (Վրաստան) պատահական բացված հիմնահողային դամբանում կեռը դրված էր կմախքի գանգի մոտ, իսկ բրոնզե ցլագլուխ վերնամասը և գոտեկապը՝ վերին վերջույթների մոտ²⁷: Կեռի իրանը զարդարված է խորադիր օղակներով և քառանկյուն վրադիր ելուստներով [նկ. 3/2–3, էջ 238]:

Ցլագլուխ, խողովակաձև (երբեմն՝ ցանցկեն բռնակով) բրոնզե այս առարկաները Հայաստանում և Արցախում հայտնի են մի քանի օրինակով:

²¹ Abramishvili R., Abramishvili M. 2008, 352, fig. 5.6:

²² Nagel, Strommenger 1985, 117, fig. 87. Այս տարբերակին է վերագրվում Թաքիայի (Աղվեսաձոր, Բյուրակյան) կեռը [Мартыросян, Хачатрян 1959, рис. 4]: Համատեքստի բացակայության պատճառով այն այստեղ չի քննվում: Շիրակավանի №27 դամբանի նյութերում հիշվում է «երկաթե կեռ» [Թորոպյան և այլք 2002, 100, աղ. LXIX, 1], որը կտրված ոլորուն անոթոջ բեկոր է և չունի ոչ մի ընդհանրություն քննվող առարկաների հետ (ՀԱԱԴԹ 266/72):

²³ Nagel, Strommenger 1985, աղ. 47, 5.2698 o.

²⁴ Nagel, Strommenger 1985, աղ. 65, 2.2544 k.

²⁵ Pizckhelauri 1984, 42–65, fig. 41. 20–22.

²⁶ Melikyan 2015, 7–8, fig. 15/2.

²⁷ Нариманишвили 2005, 141.

Ցլագլուխ վերնամասերը, սակայն, չեն դիտարկվել իբրև կեռի բաղադրիչ մաս և քննության են առնվել առանձնաբար:

Օրինակ՝ Տոլորսի (Սյունիք) վաղերկաթեդարյան դամբանաբլրի նյութերի մեջ հիշվում է 37 սմ երկարությամբ երկմաս կեռը, որն ունի 4 սմ երկարությամբ փայտե բռնակի մեջ ամրացվող կոթ (1911/4): Վերջինիս ծայրին պահպանվել է գամը: Կեռի իրանը զարդարված է չորս վրադիր հավելումներով²⁸: Փայտե կոթը զարդարված է եղել երկու շրջանաձև և երկու քառակող գոտեկապերով: Շրջանաձև գոտեկապերի իրանին արված են գամերի համար նախատեսված 12–13 անցքեր [սկ. 8]: Տոլորսի այս դամբանից հայտնի է նաև ցլագլուխ արձանիկ (1911/24): Արձանիկը քանդակված է մեծ վարպետությամբ, ունի արտահայտիչ, դեպի ներս ծոված եղջյուրներ, աչքերը՝ ուռուցիկ գնդիկներով: Դունչը երկար է, ռունգերն ընդգծված չեն (1911/24)²⁹:

Հաշվի առնելով Ավրանույի նույնատիպ առարկայի վերակազմությունը՝ կարծում ենք, որ Տոլորսի այս արձանիկն ու գոտեկապը պատկանել են նույն դամբանից հայտնաբերված կեռին [սկ. 8, էջ 240]:

Սիրիսովենդի №1 դամբանի (Արցախ) կեռից պահպանվել են միայն կեռամասը և իրանը զարդարող քառանկյուն ելուստը³⁰: Ջարդված կոթի հիմքի մոտ նկատելի է հազցված բրոնզե օղի հետք³¹ [սկ. 2/5]: Խցում՝ կմախքի մոտ, դրված էին ձիու, ցլի և շան կմախքներ, իսկ վերջիններիս մոտ՝ մետաղե (այդ թվում՝ մեկ երկժանի) առարկաներ և խեցանոթներ³²:

Ավրանույի կեռին հար և նման մի առարկայի իրան գտնվել է Վանաձորի «Դիմաց» դամբանադաշտում բացված քարարկղային մի դամբանից (ԼՓԵԹ 316), որի հնագիտական համատեքստը հայտնի չէ [սկ. 9, նկ. 2/4]: Հ. Մարտիրոսյանն այս առարկան բնորոշել է երկժանու մաս և զուգահեռ բերել Բալլուկայայի դամբանի օրինակը³³: Առարկան (երկ.՝ 22,2 սմ) ունի փայտի (կամ փայտե հիմքով այլ առարկայի) մեջ ամրացվող քառանկյուն սրացող կոթ (երկ.՝ 3 սմ): Ութանկյուն խաչարդն ունի 3,7 սմ երկարություն: Իրանը զարդարված է 2,9 սմ երկարությամբ 8 խորադիր օղակներով, ավարտվում է վրադիր երեք հավելումով (երկ.՝ 1,5 սմ, հաստ.՝ 9 մմ) [սկ. 2/4]:

Տիպ 3: Ուորուն իրանով միաճանկ կեռեր, որոնք ներկայանում են երկու տարբերակով:

²⁸ Мнацаканян 1954, 227 (առանց գծագիր); Եսայան 1987, 64, աղ. 3.6:

²⁹ Բրոնզե այս ցլաքանդակը զուգահեռներ ունի նաև Լոռի բերդի №9 [Դեեջյան 2022, 91, աղ. 17/1] և Լճաշենի №1 դամբանաբլուրներում (2007/35): Երկրորդ պարագայում եզան սնամեջ արձանիկն ամրացված է եղել սայլի առեղի ծայրին: Լոռի բերդի №9 դամբանից հայտնի են նաև այնպիսի բրոնզե խողովակաձև առարկաներ [Դեեջյան 2022, աղ. 18, 1, 6–7], որոնք նույնական են Լճաշենի նշված դամբանաբլրի օրինակներին (2009/425): Այսպիսով, կարող ենք ենթադրել, որ գործ ունենք փոխադրամիջոցի զարդարման նույնական պատկերացումների հետ:

³⁰ Кушнарева 1957, рис. 10/3.

³¹ Եսայան 1987, 65:

³² Кушнарева 1957, 147.

³³ Мартиросян 1964, 144, табл. 13/6.

3-Ա: Կրկնամուրճ բռնակով ոլորուն իրանով կեռեր: Հայտնի են Լոռի բերդի №15³⁴ [սկ. 2/6] և Սաֆար-խարաբայի №8 դամբանից [սկ. 2/7]: Սրանք Դ-աձև (կրկնամուրճ) բռնակով, ոլորուն իրանով առարկաներ են: Երկու պարագայում էլ կեռերը հենված են եղել կաթսաներին:

3-Բ: Երկու ծայրերը հակադիր ծոված կեռեր: Այսպիսիք երեք օրինակով հայտնի են Լճաշենից: Լճաշենի №8 դամբանաբլրից հայտնաբերված ոլորուն իրանով 63 սմ երկարությամբ բրոնզե այս առարկան մի ծայրից տափակեցված է: Առարկայի հակառակ ծայրին դեպի ներս ուղղված կեռամասը կտրվածքում շրջանաձև է: Ծայրերը ծոված են հակադիր՝ նույն առանցքի շուրջը (ՀՊԹ 2009/384) [սկ. 10]: Լճաշենի №10 (ՀՊԹ 2009/340) դամբանաբլրից հայտնաբերված 70 սմ երկարությամբ բրոնզե առարկան հակադիր ծոված ծայրերով, մի կողմը տափակեցված, մյուս կողմը կեռաձև, հիմքով քառակող առարկա է [սկ. 11]: Լճաշենի №1 դամբանաբլրից գտնված բրոնզե այս առարկան, որը եռաժանու և ծիսական այլ առարկաներ պարունակող կաթսայի տակ էր դրված, Հ. Մնացականյանը բնորոշել է որպես ձող, որի ներսի շերտը պտտուտակաձև է, իսկ դրսի շերտը՝ այլ մետաղից: Իրականում իրը բաղկացած է միայն ոլորուն իրանով բրոնզե լարից, որի վրա, ինչպես 2009/384-ի պարագայում, առկա է կորոզիայի՝ իրանի ձևն ընդունած շերտ: Դրա հետևանքով առարկայի ոլորուն իրանը պտտվում է իր վրա ձևավորված և անջատված կորոզիոն շերտի մեջ: Առարկայի կեռամասերը չեն պահպանվել (2007/17, նկ. 12):

Տիպ 4: Երկճանկ կեռեր: Հայտնի են երկու տարբերակով:

4-Ա: Երկճանկ կեռաձև բռնակներով շերեփներ են: Հայաստանում հայտնի է Արթիկի №335 դամբանից, որի հետ գտնվել է նաև բրոնզե շերեփ: Կեռ-շերեփի կեռը քառակող ձողից (երկ.՝ 66 սմ) պատրաստված երկճանկ սրածայր մատներով առարկա է, որը բրոնզե թասին ագուցված է մետաղական գամերով³⁵ [սկ. 2/8]:

Կեռաձև բռնակով շերեփներ մի քանի օրինակով հայտնի են նաև Իրանից: Միակի 2-րդ դամբանադաշտի №3 դամբանի օրինակը միաճանկ է³⁶ [սկ. 2/9]: Այդպիսիք հայտնի են նաև Մարիկի №№36, 52, 26 դամբաններից (երկ.՝ 79–90 սմ), որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 13–12-րդ դդ.³⁷: Իրանի օրինակների ոլորուն ձողը թասի հետ միաձույլ է, որն ավարտվում է սրածայր, խորը ծունկ կազմող կեռով³⁸: Իրանի երկաթեդարյան այլ հնավայրերում ևս (Խուրվին, Գավրա, Հասանլու) հայտնի են նմանատիպ առարկաներ: Հավանական է, որ Իրանից հայտնի կեռ-շերեփները նախապես պատրաստված են եղել որպես շերեփ: Ելնելով որոշակի գործողություն կատարելու անհրաժեշտությունից, հետագայում ծայրը ծռել են և կեռ ստացել՝ մեծացնելով աշխատանքային գործիքի օգտակար

³⁴ Դենեջյան 2022, աղ. 30/2:

³⁵ Хачатрян 1975, 219, рис. 130:

³⁶ Ghirshman 1939, table L, 545.

³⁷ Piller 2008, 167–220.

³⁸ Negahban 1996b, table 133, 925–926.

րությունը: Այդ է վկայում ավելի վաղ թվագրվող Թեփե-հիսսարի ուղիղ պոչով (առանց կեռ) շերեփի կառուցվածքը³⁹:

4-Բ Երկճանկ բռնակավոր կեռեր հայտնի են Լոռի բերդի №21 և №84 դամբանից⁴⁰ [նկ. 2/8–9]: Լոռի բերդի №21 դամբանախցի կենտրոնական մասում դրված էր բրոնզե եռոտանի սկուտեղ, իսկ դրանից հյուսիս-արևելք գտնվող երեք կնուճների վրա խաչաձև դրված է եղել բրոնզե երկժանի և երկճանկ մի կեռ: Այս դամբանից է գտնվել նաև մարդակերպ բռնակով բրոնզե ծիսական շերեփը⁴¹:

Լոռի բերդի №84 հիմնահողային խցում դրված էր պղնձե մեկ կաթսա, մեջը՝ կճուճ և ինչ-որ գործվածքի մնացորդ: Մեկ այլ պղնձե կաթսա, բարձր կանթով, դրված էր նախորդի կողքին, որի վրա կար երկար իրանով, զարդաբուն բռնակով երկճանկ կեռ⁴²:

Տիպ 5: Կեռանման խողովակաձև կոթառով փոքրադիր առարկաների ինքնատիպ հավաքածու է հայտնի Պարադիզֆեստունգից, որոնք առարկաներ են: №4 դամբանից հայտնի են 3 (երկ.՝ 4,8 սմ), №60-ից՝ 24 (երկ.՝ 4,8–6 սմ), №166-ից՝ 4 (երկ.՝ 5–6 սմ), №112-ից՝ 2 (երկ. 6,4սմ), Գոգդաջա №1-ից՝ 14⁴³ [նկ. 3/10–11] այդպիսի առարկաներ: Սրանք բնորոշվել են որպես «մանգաղանման կոխակոթառ բրոնզե առարկաներ»⁴⁴: Դամբաններում հայտնաբերելու հանգամանքների մասին տվյալներ հայտնի չեն:

Կեռ պարունակող դամբանների սոցիալ-ժողովրդագրական պատկերը

Աղյուսակ 1.

Կեռ պարունակող դամբանների համադրեքային ձևա-բանավիճակագրական աղյուսակ

Դամբանաբլուր	Դար	Սեռատա- րիքային	Կաթսա	Կեռ	Եռաժանի	Երկժանի	Սակր	Դաշույն	Նիզակ	Դուր
Վանաձոր	22–21	ղիակիզում	+	+			+	+		+
Լոռի բերդ №6	20–19	ղիակիզում	+	+						
Լոռի բերդ 79	22–20	ղիակիզում	երկու կաթսա	երկու կեռ				+		
Քարաշամբ 750	19–18	ղիակիզում	+	+				+	+	
Քարաշամբ 633	20–19	25–35 տ. տղամարդ		+				+		

³⁹ Schmidt 1933, table CXX H 733.

⁴⁰ Դևեյան 1986, 116, աղ. 3/2; Դևեյան 2022, 25–26, աղ. 43/6:

⁴¹ Դևեյան 2022, 26, աղ. 5:

⁴² Դևեյան 2022, 54:

⁴³ Nagel, Stromennger 1985, 96, 133, 118.

⁴⁴ Nagel, Stromennger 1985, table 11, 16–18, table 29, 10, table 47. 3–4, table 53, 7.f-I; 43, pic. 18.3.

Լճաշեն 1	15–14	հավանաբար տղամարդ	+	+	+		+	+		+
Լճաշեն 3		35–45 տ. տղամարդ	+	+			+	+	+	+
Լճաշեն 8		1. 35–45 տ. տղամարդ 2. 18–20 տ. տղամարդ	+	երկու կեռ						
Լճաշեն 10		1. 35–45 տ. տղամարդ 2. 18–22 տ. տղամարդ	+	+	+		+	+		
Ցիտեղգորեքի 1	15–14	հավանաբար տղամարդ	կաթսայատիպ անոթ	երկու կեռ				+		
Լոռի բերդ 15		մարդու ողերի քայքայված մնացորդներ	+	+			+	+		
Լոռի բերդ 21		մարդու 9 ատամ	շերեփ	+		+	+			+
Լոռի բերդ 84		40-ը անց տղամարդ	2	Երկճանկ 54 սմ				+		+
Լոռի բերդ 25		չորոշվող	կաթսայատիպ անոթ	+	+					+
Լոռի բերդ 46		կմախք չի հայտնաբերվել	բրոնզե քայքայված թիթեղներ	+			+	+		
Մաֆար-խարա 8		հավանաբար տղամարդ	կաթսայատիպ անոթ	+				+		
Արթիկ 335		չորոշվող	կաթսայատիպ շերեփ	շերեփ-երկճանկ կեռ						
Ավրանլու 1		հավանաբար տղամարդ	կաթսայատիպ անոթ	+				+		
Լճաշեն Ի-78	14–13	հայտնի չէ		+						
Լճաշեն 2		խմբային թաղում	+	+			+	+	+	
Տոլորս	13–12	ավերված դամբան	+	+				+		
Պարադիզ-ֆեստունգ 112		արական, տարիքը չորոշված	+	+		+		+		
Գոգդաջա 3		չորոշված	+	+			+			
Միրխովենո 1		չորոշված		+		+				
Ընդամենը՝			21	24	3	3	9	16	2	6
			87.5%		12.5%	12.5%	37.5	67%	8.3%	25%

Քննության ենթակա ընտրությամբ ($n=24$, աղ.1) առկա են ինչպես դի-ակիզման (միջին բրոնզեդարյան խումբ), այնպես էլ դիադրման եղանակով արված թաղումներ (ուշ բրոնզ, երկաթի դար): Դիադրման եղանակով դամբաններում թաղումները հիմնականում անհատական են: Ընտրությամբ քաղաքություն են կազմում միայն Լճաշեն №8,10 զույգ և №2 խմբային դամբանաբլուրները: Սեռատարիքային հատկանիշներով հատակ նույնացվող կմախքները հինգն են (արական, 18–45 տ.) [աղ. 1]:

Քննվող բոլոր դամբանային համալիրները ենթադրում են համայնքներում յուրահատուկ կարգավիճակ ունեցող անձանց թաղումներ: Ուստի կենդանի և թաղվածների սեռա-տարիքային հատկանիշների միջև փոխադարձ կապ չի նշմարվում:

Այսպիսով, կենդանի միջոցով կատարված արարողությունները (իմա՝ դամբանային համալիրներում դրանց հայտնաբերումը) պայմանավորված էին թաղված անձի սոցիալական դիրքով, այլ ոչ սեռա-տարիքային հատկանիշներով:

Կենդանի հայտնաբերման համատեքստը

Քննվող տարածաշրջանում կենդանի, բացառությամբ Շիրդայի ուշբրոնզեդարյան «սրբավայրից» հայտնաբերված նվիրատվական օրինակների, գտնվել են դամբանային համալիրներում ($n=24$, աղ. 3): Կենդանի գտնվում են կաթսանների համատեքստում (կաթսանների մեջ, կաթսաններին հենած կամ տակը դրած): Հանդիպում են ինչպես բրոնզե կաթսաններ, այնպես էլ կավե կաթսայատիպ անոթներ (ընտրությի 87,5%): Կաթսայի և կեռի համատեքստում հանդիպում են նաև դաշույններ (67%), սակրեր (37,5%), դուր (25%), երկժանիներ (12,5%) և եռաժանիներ (12,5%) [աղ. 3]: Կենդանի հնագիտական այս համատեքստը խոսում է ինչպես որոշակի արարողության համար կիրառվելու մասին, այնպես էլ արտահայտում է դամբանատիրոջ սոցիալական կարգավիճակին վերագրվող պատկերացումների որոշակի համակարգ:

Գործառնության ոլորտների նախանշում

Հայտնվելով դամբանային համալիրներում՝ կենդանի այս կամ այն չափով վերածվում են ծիսական առարկաների՝ անկախ իրենց նախնական գործածության բնույթից:

Ըստ գրավոր աղբյուրների ընձեռած սուղ տվյալների և հնագիտական համատեքստի վերլուծության՝ նախանշենք կենդանի գործառնության ոլորտները:

Դամբաններում հայտնաբերված կենդանի պատրաստված են մեծ վարպետությամբ, մի մասը նույնիսկ զարդագոտիներ և վրադիր այլ զարդեր ունի, սակայն սխալ կլինի միանշանակ կարծել, թե կենդանի քննվող դարերում օգտագործվում էին միայն թաղման որևէ արարողության ժամանակ⁴⁵:

1-ին տիպի կենդանի կաթսանների համատեքստում են, որոնք Հայաստանում հանդիպում են ՄԲ-ի դարի ԹՎ փուլից մինչև 1-ին հազ. կեսեր: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ⁴⁶, հիմնվելով կաթսայի համատեքստում գտնված լինելու և որոշ գրավոր աղբյուրների տվյալի վրա, նշում են, որ խողովակակոթառ կենդանի օգտագործվել են կաթսայից գոհաբերված կենդանու միսը հանելու

⁴⁵ Ս. Եսայանը նշում է, որ Լճաշենի №8 դամբանի կեռը կարող էր օգտագործվել թոնիքներից և օջախներից միս և այլ կերակուրներ հանելու նպատակով կամ կիրառվել որպես կրակխառնիչ [Եսայան 1987, 65]:

⁴⁶ Եսայան 1987, 64; Դևեջյան 2006, 100:

նպատակով⁴⁷: Ռիզվեդայում նշվում է, որ «այն ձողը, որով կաթսայում սրուզվում էր մսի եփվածությունը, այն անոթը, որը ծառայում էր հեղման ժամանակ, կճուճների ծխացող կախարիչները, կեռը, կերակուրը՝ ծառայում են ձիուն»⁴⁸: Ճիշտ է, Ռիզվեդայում չի ասվում, որ կեռը (սանս.՝ *ánká*) օգտագործվում էր կաթսայի մեջ, սակայն կարևոր է դրանց համատեղ հիշատակման հանգամանքը, ինչը կարող է վկայել փոխկապակցված գործառնությունների մասին: Կաթսայից միսը կեռով հանելու գործողությունը վկայված է նաև Նարթական էպոսում⁴⁹:

Հետագուտվող առարկաների մեծագույն մասը գտնվել է դամբանային համալիրներում կաթսաների համատեքստում՝ խոշոր եղջերավոր անասունների և այլ կենդանիների ոսկորների ուղեկցությամբ: Այստեղից պարզ է դառնում, որ գործ ունենք գոհամսի՝ կաթսայից հանելու նպատակով կեռերի կիրառության հետ: Այդ իսկ պատճառով քննության չեն առնվում կեռերի այլ գործառնություն (օրինակ՝ ձկնորսական պարագա⁵⁰ կամ հեծյալին ձիուց վայր բերելու զենք⁵¹) ենթադրող տեսակետները, որոնք քննվող տարածաշրջանի հնագիտական իրողությունների համար կիրառելի չեն:

Այսպիսով, կեռերի 1-ին տիպը կիրառվել է կաթսայից գոհամիսը հանելու ժամանակ:

Ինչ արարողություն էր դա և ինչո՞վ էր պայմանավորված, որ դեպքերի մեծ մասում կաթսաների մեջ հայտնաբերվել են ԽԵԱ-ների ոսկորներ:

Հյուսիսկովկասյան հնագիտական մշակույթում հայտնի միաճանկ վեց կեռերից երեքը հայտնաբերվել են կաթսաների հետ⁵²: Ըստ Լ. Իլյուկովի՝ միաճանկ կեռերը արդյունք են երկճանկ կեռերի ներքին զարգացման և պարզեցման, ինչը պայմանավորված էր «*բուկրանիայի*» (հուն.՝ *βουκράνιον* «ցլի գլուխ») գաղափարով⁵³: Կաթսաներից սրբազան կերակրի (հիմնականում՝ տավարի մսի) հանումը պետք է տեղի ունենար հատուկ առարկաներով, որոնք խորհրդանշելու էին հենց ցլին:

Հետագուտողների կողմից արդեն փաստվել է տոնախմբության առանցքային տարրի՝ ԽԵԱ-ի (տավարի) գոհաբերության մասին⁵⁴: Կեռի (հետագայում նաև երկճանկ) կաթսայի՝ դամբանում միասին դրված լինելը վկայում է համայնքում առանձնաշնորհյալի թաղման ընթացքում հոգեհացի արարողության ժամանակ դրանց գործածության մասին, որի գլխավոր նպատակը *բուկ* կողմից

⁴⁷ Хачатрян 1975, 227–229; Եսայան 1987, 58–67; Դևեջյան 2006, 99–100; Ильюков 1979, 42–43.

⁴⁸ Ригведа I, 162, 13–16.

⁴⁹ Ильюков 1979, 42.

⁵⁰ Горбунов 1992, 123.

⁵¹ Крупнов 1960, 192, 203.

⁵² Ильюков 1979, 142: Մայկոպյան երկճանկ կեռերի համար տե՛ս Ильюков 1979, 142: Ծայրերը կրած եռաճանկ առարկաներ հայտնի են Էջերայի դոլմենային դամբաններից [Ильюков 1979, рис. 3.1]: Կալմիկիայի Էվդիկի դամբանադաշտի №4 դամբանաբլրի №23 թաղումում մեծահասակ տղամարդու կոնքոսկրերի մոտ դրված էր կաթսա՝ մեջը փայտե բռնակի մնացորդներով երկճանկ կեռ [Шилов, Багаутдинов 1998, 167]:

⁵³ Ильюков 1979, 143, 145.

⁵⁴ Մարտիրոսյան 2015, 142:

կաթսայից մսի՝ սրբազան գործիքով հանելու արարողությունն էր: Այդ են վկայում՝ նաև Լոռի բերդի №6 դամբանի կաթսայի մեջ գտնված հորթի ողնաշարի կտորները և ձիու ֆալանգը, իսկ №79 դամբանի կաթսայի մեջ՝ ԽԵԱ-ի (երկու առանձնյակ) տարբեր մասերը: Վանաձորի «թագավորական» դամբանի արևելյան պատի երկու անկյուններում ԽԵԱ-ների գլուխներ և վերջույթներ էին դրված⁵⁵: Քարաշամբի №633 դամբանի արևելյան կողմում դրված անոթի մոտ բացվել էր ԽԵԱ-ի երրորդ կմախքը, որի տակ դրված էին բրոնզե դաշույն և կեռ, իսկ №750 դամբանի հյուսիսարևելյան անկյունում, ԽԵԱ-ի ոսկորների մոտ՝ երեք պատվանդանի վրա կանգնեցված բրոնզե կաթսա: Բրոնզե մեկ դաշույն, արծաթե գոտեկապով նիզակի հետ միասին, գտնվել է ԽԵԱ-ի վերջույթների մոտ, իսկ բրոնզե կեռը գտնվել են ԽԵԱ-ի աջ ստորին վերջույթի մոտ⁵⁶: Ցիտելցորեբիի №1 դամբանում նույնացվել է վեց ցուլ (որոնցից երկուսը դրված է խցի գլխապատի տակ), չորս ձի և չորս ոչխար⁵⁷: Այս կենդանիների մոտ դրված կաթսաների մեջ էլ գտնվել են կեռերը⁵⁸: Կենդանիների ոսկորներ են հայտնաբերվել նաև Լճաշենի №№ 2, 3, 8 դամբանի կաթսաների մեջ:

Հավանաբար թաղման ճաշկերույթի գլխավոր սնունդը կաթսայում եփվող ԽԵԱ-ի միսն էր: Այսպիսով, ըստ հնագիտական տվյալների, կեռ պարունակող դամբաններում ԽԵԱ-ի զոհաբերության ծեսը ուներ առանցքային նշանակություն⁵⁹:

Այսպիսով, դատելով միաճանկ, երկճանկ կեռերի և հայաստանյան կեռերի առաջին տիպի ի հայտ գալու համատեքստից, դրանք օգտագործվել են առանձնաշնորհյալի թաղման ժամանակ՝ ճաշկերույթի արարողության ընթացքում, երբ զոհաբերված կենդանուն խորհրդանշող կեռով կաթսայից դուրս էր բերվում կերակուրը:

Այն հանգամանքը, որ Հայաստանի՝ կաթսա պարունակող ոչ բոլոր դամբաններում են առկա կեռեր, վկայում է կեռ պարունակող և չպարունակող դամբանների «*տերերի*» սոցիալական հարաբերություններում տարբեր կարգավիճակների մասին:

Տլագուլխ կեռը՝ իշխանության խորհրդանիշ

Եթե առաջին տիպի կեռերը հանդիպում են կաթսաների ուղեկցությամբ, ապա երկրորդ տիպի Բ տարբերակի կեռերը փաստագրվել են կամ աճյունի դիմաց (մոտ) դրված, կամ վերին վերջույթների շրջանում:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ Ավրանոյի օրինակը դրված է եղել աճյունի գանգի դիմաց, իսկ ձեռքերի մոտ՝ բրոնզե ցլագուլխ վերնամասը և

⁵⁵ Դենջյան 2006, 20, 67, 251:

⁵⁶ Melikyan 2015, 8, 9.

⁵⁷ Abramishvili R., Abramishvili M. 2008, 352, 354, fig. 2, B:2, A:3.

⁵⁸ Abramishvili R., Abramishvili M. 2008, 352.

⁵⁹ Այս դրույթն ամրապնդվում է վաղնջահայերենում տավարի՝ *դրան* (*h-tē* **dap-n-*) «զոհաբերական կերակուր, բրոնզե ճաշկերույթ» և *դրաք* (*h-tē* **dip-r*) «զոհաբերության կենդանի» բառերի ստուգաբանությամբ [Մարտիրոսյան 2015, 141–142]:

գոտեկապը⁶⁰, ենթադրում ենք, որ Տոլորսի, «Դիմացի» և Սիրխովենդի համանման առարկաները ևս պետք է դրված լինեն անյունի դիմաց և ներկայացնեն *մական*՝ իշխանության խորհրդանիշ: Ուսումնասիրողները ուշադրություն են հրավիրում Կալխու քաղաքի պատերազմի աստված Նինուրտայի տաճարում կանգնեցված Աշուր-նաժիրա-պալ Բ թագավորի (884–859 թթ.) արձան վրա. նա աջ ձեռքում բռնել է կեռ-մական, իսկ ձախում՝ գավազան⁶¹.

Ինչպես խեթական արքաների հովանավոր ամպրոպի ցլակերպ աստված Թեշուրը, այնպես էլ ուրարտական Թեյշեբան⁶² պատկերված են ցլի վրա կանգնած մորուսավոր մի աստվածության տեսքով⁶³: Ըստ երևույթին, նախաուրարտական տեղական ցեղային միությունների առաջնորդների հովանավոր աստվածությունը նույնպես եղել է ամպրոպային բնույթի և պատկերվել է ցլակերպ: Այս պարագայում կեռ-մականը պետք է մեկնաբանել որպես իշխանության խորհրդանիշ՝ ինչպես որ Հին Եգիպտոսում և Խաթթիում էր: Այս պարագայում նկատելի է *կեռ-տավար(ցուլ)-հովիվ-քոսրմ-առաջնորդ* իմաստաբանական կապը:

Քուրմ-արքան՝ «Ժողովրդի հովիվ»

Ըստ հնագիտական տվյալների՝ Կովկասում և Հայաստանում պեղված կաթսայի և կեռի համատեղ թաղումների «տերերը» նույնացվում են համայնքի առանձնաշնորհյալների հետ, որոնք կարող էին ունենալ նաև հոգևոր իշխանություն:

Մ.թ.ա. 3–2-րդ հազ. մի շարք տարածաշրջաններում (Հին Եգիպտոս, Խաթթի, Ասորեստան ևն) կեռածն գլխով գավազանը կամ կեռը համարվել է բարձրագույն հոգևոր իշխանության խորհրդանիշ: Հին Եգիպտոսում կեռի խորհրդանիշը՝ «heqa»-ն, նշանակում էր «իշխողի գավազան», «հովվի գավազան»⁶⁴ և համարվում էր նաև փարավոնների և որոշ աստվածների (հիմնականում Օսիրիսի) խորհրդանիշը: Կեռը մարմնավորում էր վերակենդանացման, հոգևոր իշխանության գաղափարները⁶⁵:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում Ալաջա հույուքի (Փոքր Ասիա) օրթոստատի վրա պատկերված տեսարանը⁶⁶: Այստեղ թագուհին և արքան տոնական հագուստներով (տունիկա կամ մանտիա) են, ինչը հիշեցնում

⁶⁰ Нариманишвили 2005, 141, 16/6–8; Narimanishvili 2010, 323:

⁶¹ Reade 1998, 22, fig.12.

⁶² Համապատասխանությունը ոչ միայն անվանական մակարդակում է, այլև՝ գործառույթների [Գրեկյան 2018, 31]:

⁶³ Հմայակյան 1990, 42:

⁶⁴ Focke 1950, 337–387.

⁶⁵ Հայ առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցու եպիսկոպոսների ծիսական հատուկ ավագաններն ունեն դեպի ներս թեքված կեռածն գլուխ [Օրմանյան 1991, 6]: Եպիսկոպոսական հովվական կեռագլուխ գավազանների և մերձավորարևելյան կեռագլուխ գավազանների կապի մասին տես Braun 1948, 792.

⁶⁶ Vigo et al. 2014, նկ. 5.4.

է խեթական քրմական հանդերձանքը⁶⁷: Արքան աջ ձեռքում բռնել է «հովվական» կեռ-մականը⁶⁸: Վերջինիս դիմաց *գոհասեղան* է պատկերված, իսկ բարձր պատվանդանի վրա կանգնած է Ամպրոպի աստված Թեշուրի կենդանակերպ դրսևորումը՝ ցուլ⁶⁹: Խաթթիի արքաներից Թուդիսալիա IV-ը (մ.թ.ա. 1238–1215 թթ.) Յազըլըքայայի ժայռակերտ սրբարանում (ինչպես Ալաջա Հոյուքի բարձրաքանդակում պատկերված արքան) ներկայացված է «հովվական» կեռ-մականով: Գ.Բեքմանը նշում է, որ «*հովվական*» գավազանը՝ կեռը, թագավորական տան խորհրդանիշն էր, և այստեղ արքան հանդես է գալիս որպես քուրմ՝ «ժողովրդի հովիվ»⁷⁰:

Քուրմ-արքայի *հովիվ* մակդիրը հանդիպում է ինչպես խեթական տեքստերում, այնպես էլ վաղ ուրարտական շրջանի արքաների տիտղոսաշարում: Սարդուրի I-ը (մ.թ.ա. 834–825 թթ.) Տուշպայի ասուրերեն արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «**գարմանալի հովիվ**, որը չի վախենում մարտից, արքա, որը հնազանդեցնում է անհնազանդներին»⁷¹:

Այսպիսով, խեթական և ուրարտական արքաների տիտղոսաշարերում առկա *հովվական* մակդիրը խորհրդանշում էր արքայի հոգևոր գործառնությունը: «Հովվական գավազանը» պատկերվում է պարույրի, կեռի կամ ուղղակի գավազանի տեսքով, ինչը համապատասխանում է հովվի գավազանին: ԽԵԱ-ներից կազմված հոտը, որպես կանոն, առաջնորդում է մարմնեղ ցուլը կամ կովը: Ըստ երևույթին, հոտն առաջնորդող կենդանու գաղափարն է ընկած հենց երկճանկ և հետագայում նաև միաճանկ կեռերի խորհրդարանության հիմքում:

Եզրակացություն

Տարածաշրջանի բրոնզ-երկաթեդարյան կեռ պարունակող համալիրների քննության արդյունքում ըստ ձևի առանձնացվել է կեռերի հինգ տիպ՝ 1) միաճանկ, խողովակակողթառ, 2) միաճանկ կոթավոր, 3) երկար ոլորուն իրանով միաճանկ, 4) երկճանկ, 5) կեռանման առարկաներ: Կեռերը հանդիպում են միջին բրոնզի դարաշրջանում՝ Թեռեք-վանաձորյան մշակույթի համալիրներում, կաթսաների համատեքստում: Ուշ բրոնզի և երկաթի դարերում ևս կեռերը հանդիպում են կաթսաների համատեքստում: Կաթսաների համատեքստում հայտնաբերված կեռերի առաջին տիպը պետք է գործածվեր թաղման ծեսի ընթացքում տավարի (ցլի) զոհաբերության ծեսի արարողության ժամանակ՝ կեռով կաթսայից զոհաբերության միսը հանելու նպատակով: Հավանաբար նույն գործառնությոն են ունեցել 3-րդ, 4-րդ տիպերի կեռերը:

Երկճանկ և միաճանկ կեռերը խորհրդանշում էին ցլի եղջյուրները (բուկ-

⁶⁷ Vigo et al., 2014, 125–126.

⁶⁸ Ալաջա Հոյուքի արքայի այս պատկերը հագուստով և կեռ-գավազանով հիշեցնում է Թուդիսալիա IV-ի բարձրաքանդակը [Beckman 2002, 42]:

⁶⁹ Vigo et al. 2014, fig. 5.4.

⁷⁰ Beckman 2002, 41–42.

⁷¹ Բադալյան 2018, 114:

րանիա) կամ ցլի պատկերումով որևէ աստվածության: Խողովակակոթառ կեներն այս իմաստաբանությունը պահպանում են մինչև երկժանիների ի հայտ գալը, որից հետո դրանք իրենց վրա են վերցնում կեռի գործառույթը: Ցլագլուխ արձանիկով կեռերը (2-Բ տիպ), սկսած ՈՒԲ-ՎԵ դարերից, որոշ տարածքներում դառնում են իշխանության խորհրդանիշ՝ կեռ-մական, որոնք առանձնաշնորհյալները կրում էին որպես հոգևոր իշխանության խորհրդանիշ: Բրոնզ-երկաթեդարյան «սրբարաններից» հայտնաբերված փոքրադիր կեռերը եղել են նվիրատվական առարկաներ:

Կեռերի և կաթսաների, իսկ հետագայում արդեն կաթսաների և երկ-, եռաժանիների նույն համատեքստում ի հայտ գալու հանգամանքը խոսում է ընդհանուր պատկերացումների գոյության մասին:

ՅԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԹՎ – Թռեղք-վանածորյան

ԼՓԵԹ – Լոռի-Փամբակի երկրագիտական թանգարան

ԽԵԱ – Խոշոր եղջերավոր անասուն

ՀԱԱՊԹ – Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան

ՀՊԹ – Հայաստանի պատմության թանգարան

ՄԲ – Միջին բրոնզ

ՈՒԲ – Ուշ բրոնզ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳՐԵԿՅԱՆ և այլք 2018,

Գրեկյան Ե. Հ., Բադալյան Մ. Ս., Տիրացյան Ն. Գ., Պետրոսյան Ա. Ե., Բիայնիլի-Ուրարտու. աստվածներ, տաճարներ, պաշտամունք, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2018:

ԴԵԻԵՋՅԱՆ 1986

Դեյեյան Ս. Հ., Լոռի բերդի քրմի դամբարանը // Պատմա-քանասիրական հանդես, 1986, №3, 108–124:

ԴԵԻԵՋՅԱՆ 2006

Դեյեյան Ս. Հ., Լոռի Բերդ II, Երևան, «Գիտություն», 2006:

ԴԵԻԵՋՅԱՆ 2022

Դեյեյան Ս. Հ., Լոռի Բերդ III, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2022:

ԵՍԱՅԱՆ 1987

Եսայան Ս. Ա., Հայաստանի բրոնզեդարյան մետաղյա սպասքները // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1987, №2, 58–67:

ԹՈՐՈՍՅԱՆ և այլք 2002

Թորոսյան Ռ. Մ., Խնկիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ա., Հին Շիրակական (1977–1981 թթ. պեղումների արդյունքները), (խմբ.՝ Պ. Ս. Ավետիսյան), Երևան, «Գիտություն», 2002:

ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ 1990

Հմայակյան Ս. Գ., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 1990:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ 2015

Մարտիրոսյան Հ. Կ., Երկնային ակունքի ֆառը, Արշալույսի դիցուհին և գլխի ու մորթու զոհածեղը վիշապակոթողների իմաստաբանական հենքում // Վիշապ քարակոթողները, ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ (խմբ.՝ Ա. Պետրոսյան, Ա. Բորիսյան), Երևան, «Գիտություն», 2015, 136–170:

ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ 1957

Մապականյան Հ. Հ., Ցեղապետի դամբանաթուղթը // Սովետական Հայաստան, 6, №7 հուլիս, 1957, 41–42:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ 2018

Պետրոսյան Լ. Ա., Լճաշենի դամբանադաշտը (պարբերացում, ժամանակագրում) // Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, №22, Երևան, «Գիտություն», 2018:

ՕՐՄԱՆՅԱՆ 1991

Օրմանյան արք. Մ., Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1991:

ГАМБАШИДЗЕ и др. 2010

Гамбашидзе И., Миндиашвили Г., Гогочури Г., Кахиани К., Джапаридзе И., Древнейшая металлургия и горнорудное дело в Грузии в 6–3 тыс. до н.э., Тбилиси, «Мцигнобари», 2010.

ГНУНИ 2003

Гнуни А. В., Опыт анализа погребального инвентаря двух погребений эпохи средней бронзы Армении (на основе данных индийской мифологии) // Вестник общественных наук, 2003, №2, 72–90.

ГОРБУНОВ 1992

Горбунов В. С.. Бронзовый век Волго-Уральской лесостепи. Уфа, БГПИ, 1992.

ИЛЬЮКОВ 1979

Ильюков Л. С., Металлические “вилки” майкопской культуры // Советская археология, 1979, №4, 138–145.

КРУПНОВ 1960

Крупнов Е. И., Древняя история Северного Кавказа, Москва, 1960.

КУШНАРЕВА 1957

Кушнарева К. Х., Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // Советская археология, 1957, вып. XXVII, 135–177.

МАРТИРОСЯН 1964

Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, АН Арм. ССР, 1964.

МАРТИРОСЯН, ХАЧАТРЯН 1959

Мартirosян А. А., Хачатрян Т. С., Комплекс изделий из могильника Такия (Агвесадзор) // Известия АН Армянской ССР. Общественные науки, 1959, №11–12, 87–96.

МНАЦАКАНЯН 1954

Мнацаканян А. О., Новые находки предметов бронзового века в селении Толорс (в Зангезуре Армянской ССР) // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, 1954, №54, 99–104.

МНАЦАКАНЯН 1957

Мнацаканян А. О., Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. // Советская археология, 1957, №2, 146–153.

НАРИМАНИШВИЛИ 2005

Нариманишвили Г., К изучению знаков отличия (инсигния из Триалети) // Археология, этнология, фольклористика Кавказа, Баку, «Нурлар», 2005, 141–142.

РИГВЕДА

Ригведа, Мандалы, I–IV, 2-е издание (изд. подготовила Т. Я. Елизаренкова, отв. ред. П. А. Гринцер), Москва, «Наука», 1999.

ХАЧАТРЯН 1959

Хачатрян Т. С., Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении // Աշխարհային հայաստանի պետական Պատմական թանգարանի, Երևան, 1959, 5, 203–258.

ХАЧАТРЯН 1975

Хачатрян Т. С., Древняя культура Ширака III–I тысяч. до н.э., Ереван, Ереванский гос. унив., 1975.

ШИЛОВ, БАГАУТДИНОВ 1998

Шилов В. П., Багаутдинов Р. С., Погребения энеолита-ранней бронзы могильника Эвдык // Проблемы древней истории Северного Прикаспия, Самара, Издательств Самарского Государственного педагогического университета, 1998, 160–178.

ABRAMISHVILI R., ABRAMISHVILI M. 2008

Abramishvili R., Abramishvili M., Late Bronze Age Barrows at Tsitlgorebi // Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives from Georgia, Ancient Near Eastern Studies Supplement Series (Book 19), 2008, «Peeters», 351–363.

BECKMAN 2002

Beckman G., My Sun-God. Reflections of Mesopotamian Conceptions of Kingship among the Hittites // Ideologies as Intercultural Phenomena. Proceedings of the Third Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project (A. Panaino and G. Pettinato (eds.). Held in Chicago, USA, October 27–31, 2000, Milan: Università di Bologna & IsIao, 2002, 37–43.

BRAUN 1948

Braun J., Bischofsstab (und Abtsstab) // Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Band 2, Druckemüller, 1941, Band 2, 792–800.

FOCKE, 1950

Focke F., Szepter und Krummstab. Eine symbolgeschichtliche Untersuchung // Festgabe für Alois Fuchs zum 70. Geburtstag am 19. Juni 1947 (ed. Wilhelm Tack), Baderborn, 1950, 337–387.

GALE 1991

Gale N. H., Metals and Metallurgy in the Chalcolithic Period // Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 282/283, Symposium: Chalcolithic Cyprus, May - Aug., 1991, 37–61.

GHIRSHMAN 1939

Ghirshman R., Fouilles de Sialk, pres de Kashan, 1933, 1934, 1937, Paris, P. Geuthner, 1939.

MELIKYAN 2015

Melikyan V. V., Newly Found Middle Bronze Age Tombs of Karashamb Cemetery: Preliminary Report // Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2015, Vol. IX, Issue 1, 7–28.

NAGEL, STROMENNGER 1985

Nagel W., Stromennger E., Kalakent, Früheisenteitliche Grabfunde aus dem Transkaukasischen Gebiet von Kirovabad/Jelisavetpol, Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Neue Folge, Band 4, Berlin, Volker Spiess, 1985, 192 S. Mit mont. Farbtafel, 108 Textabb.

NARIMANISHVILI 2010

Narimanishvili 2010 - Narimanishvili G., Trialeti in the 15th and 14th centuries BC, Rescue archaeology in Georgia: Baku-Tbilisi-Ceyhan South Caucasian Pipeline, Tbilisi, 2010, 313–369.

NEGAHBAN 1996a

Negahban E., Marlik: The complete excavation report, Philadelphia, Univ. Museum, Univ. of Pennsylvania, vol. 1, Text, 1996.

NEGAHBAN 1996b

Negahban E., Marlik: the complete excavation report, Philadelphia, Univ. Museum, Univ. of Pennsylvania, vol. 2, Illustrations, 1996.

READE 1998

Reade J. E., Assyrian Sculpture, London, The British Museum Press, 1998.

PILLER 2008

Piller C., Untersuchungen zur relativen Chronologie der Nekropole von Marlik, Dissertation an der Fakultät für Kulturwissenschaften der L. Maximilians-Universität München, München, 2008.

PIZCKHELAURI 1984

Pizckhelaury K., Jungbronzezeitliche bis ältereisenzeitliche Heiligtümer in Ost-Georgien. Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie, B. 12, München, Beck C.H., 1984.

SCHMIDT 1933

Schmidt E., Excavations at Tepe Hissar, Damghan, Philadelphia, Univ. Museum, 1933.

VIGO ET AL. 2014

Vigo M., Bellucci B., Baccelli G., Elements for a Comparative Study of Textile Production and Use in Hittite Anatolia and Neighbouring Areas // Prehistoric, Ancient Near Eastern and Aegean Textiles and Dress: An Interdisciplinary Anthology (M. L. Nosch, C. Michel, & M. Harlow (Eds.), Ancient Textile Series ed., 2014, Vol. 18, 97–142.

Benik V. Vardanyan

History Museum of Armenia

BRONZE AND IRON AGES HOOKS ON THE TERRITORY OF THE KURA-ARAXES INTERFLUVE

Keywords: The Bronze and Iron Ages, ritual, hook, metal cauldron, offering, symbol of domination, votive hooks, fishing hooks, BC.

The presented paper is based on the morphological features of the hooks found at the sites of the Middle, Late Bronze and Iron Ages, on the territory of the Kura and Araxes Interfluve. Seven types of hooks have been identified and grouped according to their functional and chronological characteristics. The first type of expanding tubular hooks originates from the Middle Bronze Age tombs in Armenia. They were mainly found in the context of bronze or copper cauldrons and were interpreted as sacred objects that were used to lift sacrificial bull meat from the cauldron during the funerals of tribal nobility. Single-horned and twin-horned hooks symbolized the bull head (“bucrania”). In the Late Bronze Age, the hooks were gradually taken out of use, and the function of those was taken over by the bronze bidents.

There are burials of the Late Bronze and Early Iron Ages simultaneously containing hooks, bidents and cauldrons. The second, fourth and fifth types of hooks are exclusive only for the Late Bronze Age. They may have a dual purpose. Hooks of “b” variety of the third type are decorated with sculpted bull heads and have a wooden handle. Like the Egyptian and Hittite ones, the shepherd’s crooks/scepters symbolized the power and occur exclusively from the graves of the elite. These appear at the sites dated to the Bronze Age (for example, in Avranlo, Georgia) and the Iron Age in Lori (Vanadzor), Syunik (Tolors) and Artsakh (Archadzor, Sirhovend).

Among the discussed subjects, the fishing hooks found in Zolakar (Lake Sevan basin) and Dvin (the Ararat plain) (type 7) are also worth mentioning.

Беник Варданович Варданян

Музей истории Армении

КРЮКИ В ЭПОХУ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА В КУРО-АРАКСКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ

Ключевые слова: эпоха бронзы и железа, крюки, типология, котлы, жертвоприношение быка, символ власти, вотивные крюки, рыболовные крюки, до н.э.

Основываясь на морфологических особенностях крюков, найденных на памятниках среднего и позднего бронзового и железного веков на территории междуречья рек Кура и Аракс, выделяется семь типов, которые также сгруппированы по функциональным и хронологическим характеристикам. Первый тип расширяющихся трубчатых крюков происходит из погребальных комплексов аристократов эпохи средней бронзы (триалети-ванадзорская культура) в Армении. Эти предметы были обнаружены в контексте бронзовых или медных котлов и были интерпретированы как священные предметы, которые использовались для извлечения жертвенного бычьего мяса из котла во время погребальной церемонии племенной знати. Одрогие и двурогие крюки символизировали голову быка («букрания», с греч. яз.). На позднем этапе позднего бронзового века крюки постепенно выходят из употребления, а их функцию начинают выполнять бронзовые двузубцы.

В позднем бронзовом и раннем железном веках известны погребения, в которых одновременно встречаются крюки, двузубцы и котлы. Второй, четвертый и пятый тип крюков встречаются на территории Армении только в позднем бронзовом веке. Они могут иметь двойное назначение. Крюки варианта «б» третьего типа украшены скульптурными головами быка и имеют деревянную рукоять. Подобно египетским и хеттским, пастушьи посохи с крюками являлись символами власти и происходили исключительно из могил привилегированных особ. Они появляются в конце бронзового века (например, в Авранло, Грузия) и железного века в Лори (Ванадзор), Сюнике (Толорс) и Арцахе (Арчадзор, Сирховенд).

Среди крюков можно также выделить рыболовные (тип 7), обнаруженные в Золакаре (бассейн оз. Севан) и Двине (Арагатская равнина).

Ներկայացվել է՝ 02.07.2022,
գրախոսվել է՝ 10.08.2022,
ընդունվել է տպագրության՝ 01.05.2023: